

Ірина Реброва (Харків, Україна)

**ПРОЕКТ «ІМЕНА ЗАМІСТЬ НОМЕРІВ.
КНИГА ПАМ'ЯТІ В'ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ ДАХАУ»**
(«NAMEN STATT NUMMERN. GEDÄCHTNISBUCH
FÜR DIE HÄFTLINGE DES KONZENTRATIONSLAGER DACHAU»)

Проект «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау» був ініційований кількома організаціями, зокрема «Dachauer Forum e.V.», Євангелічною церквою Примирення у меморіалі концтабору (Evangelische Versöhnungskirche in der KZ-Gedenkstätte), Католицькою духовною опікою у меморіалі концтабору (Katholische Seelsorge in der KZ-Gedenkstätte), Молодіжним домом «Дахау» (Jugendgästehaus Dachau), Товариством сприяння міжнародним зустрічам молоді та роботі в меморіалі у Дахау (Förderverein für Internationale Jugendbegegnung und Gedenkstättenarbeit in Dachau e.V.). Загалом збирання спогадів колишніх в'язнів тривало вже багато років, починаючи від власне створення музею-меморіалу 1965 р. Зберігати пам'ять про злочини нацистів було одним з головних завдань ще для Міжнародного комітету Дахау, створеного 1945 р., після звільнення табору. Проте Україна змогла долучитися до цього проекту лише з початку 1990-х рр. У 1992 р. в Дахау побувала перша група колишніх в'язнів з колишнього Радянського Союзу. Протягом наступних років під час щорічних пам'ятних зустрічей, які проводяться зазвичай до дня визволення концтабору навесні 1945 р., люди, що вижили у Дахау, давали інтерв'ю та залишали письмові спогади, малюнки й фото у музеї-меморіалі. На жаль, власне в Україні такі спогади часто не були представлені в публічному просторі, хоча несистематичне збирання їх велось, головню силами місцевих організацій¹. Переважно така робота, хоча і проводилася з використанням інтерв'ю, проте не ґрунтувалася на сучасних наукових методах усної історії та не виходила за своїм значенням за регіональні рамки. Проект, про який тут ідеться, був першим загальноукраїнським проектом, орієнтованим на усноїсторичне дослідження із залученням саме колишніх в'язнів Дахау.

У 2005 р. співробітники Меморіалу в Дахау та керівник проекту Сабіне Герхардус відшукали майбутніх партнерів за проектом в Україні та організували першу зустріч з керівниками робочих груп. Загалом в Україні працювали 7 груп: у Львові, Полтаві, Переяславі-Хмельницькому, Сімферополі, Харкові, Києві, Вінниці, проте їхня робота охопила значно ширшу географію. У 2006 р. почалися безпосередньо інтерв'ю, а у березні 2007 р. відбулася презентація проміжних результатів проекту в м. Дахау за участю дослідників та шести колишніх в'язнів з України. Зараз продовжується робота над представленням результатів проекту у вигляді пересувної виставки, яка в перспективі має відвідати й Україну.

Проект «Книга пам'яті» охоплює багато країн Європи та світу, й одним з його завдань є представлення усєї національної, етнічної, релігійної та ідейної різноманітності, що була характерна для тих, хто пройшов Дахау. Отже, тепер ця мозаїка суттєво доповнена завдяки участі представників України.

Науковою метою проекту було не тільки документування історії рабської праці та перебування в концтаборі загалом. У фокусі роботи перебував не стільки сам концтабір, як індивідуальні долі тих, хто його пройшов. Значна увага зверталася на особистісний вимір подій, їхню суб'єктивну сторону, на досвід особи перед потраплянням до концтабору, а також на стратегії подолання отриманої травми уже після закінчення війни. Саме цей акцент на «постісторії» дозволив символічно «повернути імена» колишнім в'язням, що пережили в концтаборі загрозу знищення особистості як такої. Сім'я та професійна кар'єра, а також стосунки з повоєнною владою розглядалися як важливий ключ до розуміння історії життя в цілому та місця табірнього досвіду в ньому. Відповідно до такої спрямованості проекту було обрано біографічний метод дослідження, що включав звернення до всіх наявних джерел особистого походження, а не лише до методу усної історії. Проте саме на інтерв'ю був зроблений особливий наголос.

Важливою особливістю проекту, окрім його суто наукової мети, була також громадська та популярна спрямованість, яка, звісно, є характерною для діяльності самих організацій, які ініціювали проект. Відповідно до цього, учасники мали не лише провести документування людського досвіду, але і представити його результати у вигляді популярно написаної та оформленої біографічної історії, котра може бути представлена і в рідній країні, і на міжнародній виставці. Крім того, до роботи були залучені не тільки науковці-фахівці з усної історії чи історії нацизму, але й представники громадських організацій, студенти і навіть школярі, причому як з українського, так і з німецького боку. Із цим була пов'язана також орієнтація на тривалий зв'язок з партнерами по інтерв'ю та їхніми родичами й близькими, на «повернення» історії тим людям, що її пережили, та наголос на необхідності реалізовувати можливості представлення результатів роботи для ширшої, ніж суто академічна, аудиторії.

Така специфіка проекту зумовила й те коло проблем, що їх доводилося вирішувати. В окремих випадках доводилося мати справу вже не з безпосередніми носіями досвіду перебування в таборі, а тільки з їхніми родичами, нащадками, які розповідали про своїх померлих батьків, ділилися фото, письмовими спогадами, що їх залишили самі колишні в'язні. В такому випадку ми мали можливість простежити роботу соціальної пам'яті, вплив стереотипів, що походять з домінуючих у суспільстві дискурсів, а також сліди функціонування розповідей носіїв концтабірнього досвіду в суспільстві, селективність цих розповідей для потреб публічної презентації. З іншого боку, таке спілкування власне зі спільнотою, до якої належить чи належав колишній в'язень, покладало на дослідників обов'язок толерантного ставлення до усього спектру наявних у пострадянському суспільстві ставлень до явища перебування в концтаборах та до рабської і примусової праці в часи війни. Особисто мені довелося зустрітися не тільки зі щирим зацікавленням у дослідницько-пошуковій роботі з боку сторонніх осіб, не

лише зі схваленням самого звернення до живого досвіду свідків подій війни, але і з протилежними явищами. Довелося також почути і вислови радикальної зневаги щодо тих, хто «відсиджувався в концтаборах з німцями (sic!) в той час, як мій батько (дід, сват) проливали кров на фронті». На мою думку, такі ієрархії різних груп, котрі мали відмінний досвід в часи Другої світової, що їх і досі вибудовують у пострадянському суспільстві, так само як і ксенофобія щодо всіх осіб, які «мали щось до діла з німцями», поза сумнівом, походять з офіційного радянського дискурсу, що може стати предметом окремого дослідження.

Крім того, говорячи про різні спільноти, з якими доводилося спілкуватися, слід згадати, що, зокрема, у випадку харківської робочої групи ми вели пошук респондентів не через особисті контакти, а за допомогою організації колишніх в'язнів нацистських концтаборів, яка має назву «Обласна організація борців антифашистського Опору»². Такий контекст спілкування (тобто знайомство завдяки лідерам організації) накладав деякі особливості. Зокрема, цікавим для нас виявилось побутування всередині організації специфічних тез, які свідчать про наявність колективної (тобто «групової») пам'яті, існування окремих слідів змагань на полі пам'яті між лідерами організації та тими, хто менше чи зовсім мало залучений в її справі. Домінуюча візія табірною минулого в цій колективній пам'яті має своїм осердям саме рух Опору. Відповідно, особисті історії мають якось обходитися з такою візією, що можна побачити в кількох інтерв'ю. Крім того, по-різному під час інтерв'ювання себе позиціонують люди, які пройшли різні за суворістю режими табори, які потрапили туди за різних обставин (наприклад, безпосередньо за політичний Опір чи після перебування в Райху на положенні остарбайтера), а також ті, що перебували в таборах протягом різних за тривалістю проміжків часу. З огляду на це, у співтоваристві колишніх в'язнів виникають певні уявлення про більше чи менше право на утвердження і поширення своєї версії подій. Слід відзначити, що Дахау переважно вважається табором з дещо м'якшим режимом, так званим «зразковим» табором з ідеальною дисципліною і вимогами охайності, що відрізнявся своїм призначенням — для вишколу есесівських кадрів та показових «екскурсій» для вищого керівництва. Справді, Дахау не можна зарахувати до категорії «таборів знищення». Проте особисті історії життя наших партнерів по інтерв'ю часто заперечують цю тезу: потрапивши до табору наприкінці війни, ці люди застали його в стані хаосу, перенаселеності, з брудом і поганим харчуванням. Можливо, проблемність розповіді про перебування в Дахау полягає саме в тому, що ця розповідь «мусить» коливатися між образами жертв (умовно кажучи, Аушвіцем) та іншим полюсом, якого вона теж не може сягнути, — закоріненим в радянських часах образом потужного комуністичного підпілля, що повністю керує табором (як-от Бухенвальдом). У роботі ми намагалися врахувати всі наявні візії — як ті, що були виразно «особистісними», так і ті, що спиралися на колективну пам'ять.

Наступним етапом після інтерв'ювання та залучення інших матеріалів (зокрема — фото) став процес творення тексту біографії. Рефлексії над цим процесом також є дуже цікавими, адже він являв собою своєрідний добір певних епізодів, елементів

інтерв'ю, які потім синтезувалися у зв'язний наратив, який насамперед мав бути прийнятним як для суспільства — майбутньої (поки що уявної) аудиторії, так і для самого носія досвіду — оповідача й для «автора» цієї біографії, що мав одночасно враховувати різноманітні погляди і проявляти свій власний. Цей процес, певна річ, спричинявся до певних суто практичних проблем, наприклад, можливості вписування того чи іншого фрагмента в історію в цілому, питання етичності такого включення чи виключення, і навіть до проблеми поєднання достовірності, відповідності розказаній історії зі спробами зробити історію близькою та цікавою сучасній аудиторії, такою, що «промовляє» до суспільства із його сьогоденнішими проблемами. Поза сумнівом, рефлексія над цим процесом може сказати дещо і про суспільство в цілому. Крім того, ця робота вимагала підтримування подальших контактів з партнером по інтерв'ю, узгодження з ним написаного тексту, що є дуже важливим з міркувань етики.

Один з важливих етапів роботи полягав у обговоренні біографій та інтерв'ю з керівниками проекту з німецького боку. Це виявилось надзвичайно корисним, адже зовсім неочікувано виникли деякі розбіжності між розумінням сказаного під час інтерв'ю з боку «українського» та «німецького». Власне, на мою думку, справа полягала саме в приналежності інтерв'юєрів та респондентів до спільного культурного простору, що зумовило позірну «зрозумілість» сказаного та викликало роботу певних мисленнєвих кліше у інтерв'юєра-автора біографії. Для мене особисто стала несподіванкою можливість інакше викласти в біографії те, що було сказано в інтерв'ю, і це наочно продемонструвало схильність слухача оповіді «добувувати» відсутні чи незрозумілі (випущені) фрагменти на основі свого *власного* досвіду. Звісно, на теоретичному рівні кожен дослідник, а особливо в галузі усної історії, визнає можливість існування відмінних від власної інтерпретації, проте досить рідко сам факт відмінностей між інтерпретаціями дослідника та оповідача або стороннього глядача стає предметом дослідження³.

Після цього автори біографій здійснили ще один крок до публічної презентації результатів проекту, тобто спробували представити біографії візуально. Таке втілення біографії колишніх в'язнів у вигляді більш чи менш майстерно виконаного, але цілком мистецького об'єкта вкотре поставило проблему адекватності чи можливостей мистецтва у вираженні такого досвіду, як перебування у концтаборі (тобто, в ширшому значенні, і «мистецтва після Аушвіцу»). Слід відзначити, проте, що деяким учасникам проекту вдалося застосувати досить цікаві художні методи, які не наслідували існуючі кліше.

У березні 2007 р. представники усіх робочих груп з України та шестеро колишніх в'язнів концтабору відвідали Дахау, де провели незабутній тиждень, спілкуючись між собою та з учасниками проекту з німецької сторони, на численних семінарах, обговореннях, під час інших заходів, наприклад, екскурсій та зустрічей з представниками бургомістрату тощо. Головним заходом стала презентація створених біографій для мешканців Дахау та передача їх до архіву Книги пам'яті. Всі разом ми пройшли «шляхом пам'яті», що його створили організатори проекту (він включав

місця в самому містечку, пов'язані з подіями часів нацизму, та на території колишнього концтабору). Найголовнішим під час цих заходів, поза сумнівом, було уважне та чуйне ставлення до колишніх в'язнів табору як з боку організаторів зустрічі, так і з боку місцевого населення (одна з найважливіших речей, яку відзначають усі без винятку колишні в'язні та примусові працівники після відвідин Німеччини: зацікавлене та толерантне ставлення з боку її громадян).

Насамкінець слід зазначити, що докладну інформацію про проект можна також отримати на спеціальному сайті www.gedaechtnisbuch.de, з деяких інформаційних видань⁴, а також на сайті Східного інституту українознавства імені Ковальських: www.keui.univer.kharkov.ua.

¹ Див., напр., збірники-результати такого роду роботи: *Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан-бывших узников фашистских концлагерей*/Ред. Альперин Э. Г. и др. — Львов, 2005. — 192 с.; *По ту сторону войны*/Михайлов Н., Кузьменко Н. и др. — Запорожье, 2005. — 374 с.

² Принагідно дякуємо усім нашим партнерам по інтерв'ю, а особливо секретареві товариства Павлу Степановичу Полукарду, який також пережив Дахау. Він надав нам контакти інших членів організації — колишніх в'язнів цього концтабору.

³ Див., напр., цікавий приклад такого дослідження: *Borland, Catherine. "That's not what I said": Interpreteve conflict in oral narrative reserach//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 320 — 332.*

⁴ В цьому виданні коротко висвітлено як історію концтабору, так і роботу над проектом «Книга пам'яті»: *Namen statt Nummern. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des Konzentrationslager Dachau. Internationale Wanderausstellung. Dachau, März 2008. — 84 S.*